

Malmö högskola

Lärarytbildningen
Barn Unga Samhälle

Examensarbete

10 poäng

Pedagogers kunskap och kompetens i mötet med barn i sorg

Pedagogues' knowledge and competence when meeting

children in mourning

Louise Ingvarsson

Annika Lindahl

Lärarexamen, 140 poäng
Barndoms- och ungdomsvetenskap 140p
Höstterminen 2006

Examinator: Annika Månsson

Handledare: Gun Persson

Abstract

Titel: Pedagogers kunskap och kompetens i mötet med barn i sorg

Författare: Louise Ingvarsson & Annika Lindahl

Ingvarsson, Louise & Lindahl, Annika (2006). Pedagogers kunskap och kompetens i mötet med barn i sorg (*Pedagogues' knowledge and competence when meeting children in mourning*). Malmö: Lärarutbildningen: Malmö Högskola.

Vårt valda ämnesområde är barn i sorg. Genom detta arbete vill vi få en inblick i och förståelse för hur pedagoger med erfarenhet kan arbeta för att möta barn i sorg. Med denna studie vill vi få pedagoger som arbetar i förskolans verksamhet att reflektera över vikten av krisplaner och deras innehåll när det gäller att hjälpa barn att bearbeta sorg. Följande frågor ligger till grund för vår undersökning: Hur kan man som pedagog i förskolans verksamhet hjälpa och underlätta barnets bearbetning av sorg? Har pedagogerna på förskolan tillgång till en krisplan om något barn skulle drabbas av sorg? Vilka erfarenheter av och tankar om arbete med barn i sorg har pedagoger inom förskolans verksamhet?

För att få svar på våra frågor valde vi att ta del av litteratur och forskning samt göra en telefonenkät, samt fem kvalitativa intervjuer.

Vårt resultat visar att i den kommun där vi gjorde vår undersökning har alla pedagogerna i förskolans verksamhet tillgång till en krisplan och en krislåda, för att underlätta arbetet med barn i sorg. Det visade sig också att de intervjuade pedagogerna har många olika tillvägagångssätt för att arbeta med och möta barn i sorg.

Nyckelord: Krisplan, krislåda, sorg, döden, bearbetning.

Innehållsförteckning

1	Introduktion	6
2	Teoribakgrund	7
2.1	Käna trygghet i sorgen	7
2.2	Sorgereaktioner hos barnet	8
2.2.1	Omedelbara reaktioner	8
2.2.2	Efterreaktioner	8
2.3	Föräldrars bearbetning och dess inverkan på barns möte med sorg	9
2.3.1	Skilda sätt att se på döden	10
2.4	Krisgrupper och krisplaner	11
2.5	Lekens och sagans betydelse för bearbetning av sorg	12
2.5.1	Det Psykoanalytiska perspektivet – bearbetning genom lek	13
2.6	Barns delaktighet i sorgearbetet	13
3	Centrala begrepp	14
4	Problemprecisering	14
5	Metod	15
5.1	Metodval	15
5.2	Telefonenkät	15
5.2.1	Kvalitativa intervjuer	16
5.3	Undersökningsgrupp	16
5.4	Genomförande av intervjuer	17
5.5	Analysbeskrivning	18
5.6	Forskningsetiska överväganden	18
5.7	Genomförande – vem gjorde vad?	19
6	Resultat och analys	20
6.1	Betydelsen av krisplaner och krisgrupper	20
6.2	Samtal om döden	21
6.3	Stöd genom litteratur	23
6.3.1	Litteratur för barn	24
6.3.2	Litteratur för pedagoger och föräldrar	24
6.4	Krislådan som underlag	24
6.5	Lek – ett redskap för bearbetning av sorg	26

6.6 Föräldrar och pedagoger i samarbete	27
6.7 Slutsatser	28
7 Diskussion	29
7.1 Diskussion av resultat	29
7.2 Kritisk granskning av vårt genomförande	31
8 Referenslista	33
8.1 Internetreferens	34
8.2 Barnlitteratur	34
Bilaga 1	36
Bilaga 2	38
Bilaga 3	39

1. Introduktion

I Sverige dör 90000 människor varje år. Omkring 4000 människor dör i olyckor och ca 2000 personer tar sitt liv varje år. Det innebär att risken för att ett barn på ett eller annat sätt ska beröras av döden är ganska stor (Dyregrov, 1990). Vi har valt att undersöka pedagogers kunskap och kompetens angående barn i sorg. Eftersom vi i vårt framtida yrke som verksamma pedagoger i förskolan kommer att komma i kontakt med många barn, deras familjer och anhöriga, är risken stor även för oss att vi någon gång kommer att möta barn och deras familjer som har drabbats av att en närstående eller en familjemedlem dör.

I Lpfö 98 finns beskrivet att pedagogerna i förskolans verksamhet ska vara beredda att ge barn, som för tillfället befinner sig i någon form av svårighet eller kris, extra stöd. Eftersom detta är en del av en förskollärares uppdrag anser vi att det är av yttersta vikt att veta var man som pedagog kan finna stöd i mötet med barnet i sorg. Vi har under vår lärarutbildning på Malmö högskola reflekterat över bristen på utbud av fördjupad kunskap inom området, att möta barn i sorg. Därför anser vi att detta ämne, barn i sorg, måste diskuteras i utbildningen, för att vi som pedagoger ska veta hur man bör bemöta ett barn i sorg och dess familj.

Det är oerhört viktigt att förskolan är väl förberedd att på bästa möjliga sätt möta alla våra barn som upplevt en traumatisk händelse och att göra detta utifrån varje barns förutsättningar. Barnen ska sättas i fokus och förskolans personal måste veta på vilket sätt de ska kunna samarbeta med föräldrar och olika instanser i samhället för att underlätta bearbetningen för barnet.

Syftet med vårt examensarbete är att få en inblick i och förståelse för hur pedagoger i förskolans verksamhet med erfarenhet arbetar för att möta barn i sorg.

Förvänta dig inte av barnen att de skall vara duktiga och snälla och inte kräva något. Det är nu de behöver stöd och hjälp. Barn sörjer också.

Låt barnen delta i sorgen, även de har behov av att ta känslomässigt farväl av den som är borta. Låt en trygg vuxen vara nära dem, som kan förklarar för barnet vad som händer. Svara på deras frågor.

Du kan stödja den sörjande på vandringen genom sorgen, genom att acceptera och ta emot de känslor han/hon delar med dig, lyssna och lyssna igen. Gå in i den sörjandes förtvivlan i stället för att springa undan den. Då kommer du att finna att sorgen är en process och att det sker något med sorgen, även om det tar tid.
(Jonsson & Hagström, 1997, sidan 285)

2. Teoribakgrund

I kommande text kommer vi att presentera tidigare forskning och teorier kring ämnet barn i sorg. Detta för att öka förståelsen för forskarnas åsikter och tankar kring barn i sorg.

2.1 Känna trygghet i sorgen

Sorg är en reaktion på förlust menar Stening (1999). Den är personlig och ingen kan förutse hur en person känner sig. Man kan dela med sig av egna erfarenheter så att sorgen bearbetas tillsammans. Inom familjen, tillsammans med vänner eller inom den pedagogiska verksamheten kan man tala om sorgen och försöka att sätta ord på den menar Stening (1999). Han anser att detta är ett bra sätt att försöka lära sig leva med sorgen. Psykologen Dyregrov (1995) menar att det är viktigt att arbeta med sorgen gemensamt, framförallt om det gäller ett barn i sorg. Sorgen får inte glömmas eller stötas bort eftersom detta kan leda till försämrad hälsa för barnet, både fysiskt och psykiskt. Vuxna måste lyfta fram barns känslor eftersom barnet annars kan uppvisa försvarsreaktioner (bortträngning) för att skydda sig. Detta innebär enligt Dyregrov (1995) att barnet skjuter bort sina känslor kring sorgen. Barnpsykologen Foster (1990) påstår att det är vanligt att barn i förskoleåldern reagerar på ett dödsfall genom att förneka och tränga bort det som hänt. De signalerar att de inte bryr sig om att någon är borta eller att stämningen hemma har förändrats.

Barnet måste känna sig trygg i sin sorg och med omgivningen, bland annat i förskolans pedagogiska verksamhet. Om det händer något så allvarligt som ett dödsfall i en familj, är det viktigt att de pedagoger som arbetar med det drabbade barnet blir tillräckligt informerade. Om bearbetning av sorg behövs kan pedagogen ge barnet en trygg grund och ett bra bemötande (Ekvik, 2005). Om inte bearbetning av sorgen sker och om barnet inte får känna trygghet finns det en risk att barnets utvecklingsprocess stannar för en tid (Fahrman, 1993). Att vara öppen, ärlig och delaktig som vuxen menar Dyregrov (1995) är betydelsefullt. Han menar att

allt som göms undan och döljs för barnen alltid kommer fram till slut, exempelvis om någon har dött, ska detta inte hållas hemligt för barnet. Han menar att vi istället ska dela sorgen med barnet. Allt som känns tungt och svårt blir oftast lättare om det delas med andra (Dyregrov, 1995).

2.2 Sorgereaktioner hos barnet

Fahrman (1993) skriver att ett barn ofta inte uppvisar den långa sorgprocessen som en vuxen människa gör. Det är ofta de positiva tankarna barnet har i fokus vid en nära anhörigs bortgång. Men Fahrman (1993) poängterar också att barnet kan ha negativa känslor att arbeta med, exempelvis skuld-känslor, svartsjuka och vrede.

2.2.1 Omedelbara reaktioner

Dyregrov (1995) talar om omedelbara reaktioner som kan vara:

- Chock och misstro
- Protester och rädsla
- Apati och handlingsförlamning
- Fortsatta normala aktiviteter (barnet går vidare i livet som om inget har hänt)

2.2.2 Efterreaktioner

Fahrman (1993) beskriver andra sorgereaktioner som barn brukar uppvisa. Dessa kallar hon för efterreaktioner:

- Sömnrubbingar – Ocenurerade drömmar uppkommer på natten då barnet inte kan kontrollera eller hantera dem.
- Kroppsliga smärtor – Kropp och själ hänger ihop. En själ som är i kris kan synliggöra sig genom kroppsliga symtom som magvärk, huvudvärk etc.
- Nedstämdhet, längtan och saknad – Ett barns längtan är en viktig faktor i sorgprocessen. Barnet behöver stöd att försöka stå ut och känna igen längtan.
- Starka minnen – Plötsligt återkommer minnen från barnets tid med den bortgångne.
- Inlärningsvårigheter – När världen har rasat är det inte lätt att koncentrera sig på inläring.
- Regression – Barnet blir litet och behovande igen. Det kan gå tillbaka i utvecklingen. Beteenden som att suga på tummen och kissa på sig kan återkomma.

Dyregrov (1995) konstaterar att kunskap om ovanstående reaktioner är viktig för pedagoger i förskolans verksamhet. Utifrån Dyregrovs egna erfarenheter vill han påpeka att ordningsföljden av de olika reaktionerna inte är givna. Dyregrov menar att man som pedagog måste utgå från varje barns särskilda behov vid sorg och se varje barns reaktion ur ett individuellt perspektiv. Cullberg menar att en krisupplevelse upplevs olika av alla människor men han menar också att sorgen kan delas in i fyra olika faser.

- Chockfasen kan vara från ett kort ögonblick till några dygn. Individerna försöker under denna fas att stötta bort verkligheten då det som har inträffat blir för mycket att ta in för hjärnan. Ofta har personen under denna fas svårt att minnas i efterhand vad som skett. Chockfasen kan te sig olika från person till person och kan innebära att personen river sina kläder och talar förvirrat eller att personen blir paralyserad och orörlig.
- Reaktionsfasen börjar när den drabbade tvingas öppna ögonen för det som skett. Den drabbade försöker att finna någon mening i den kaotiska situationen. Den drabbade försöker att finna en förklaring på vad som hänt.
- Bearbetningsfasen kan pågå ett halvår till ett år efter den traumatiska händelsen. Under denna fas börjar individen vända sig mot framtiden istället för att som tidigare blivit ockuperat av traumat och det förgångna.
- Nyorienteringsfasen är den sista fas och denna har inte någon avslutning. Här lever individen med det förgångna som ett ärr som alltid kommer att finnas men som inte behöver hindra förhållningssättet till framtiden.

2.3 Föräldrars bearbetning och dess inverkan på barns möte med sorg

En öppen kommunikation mellan föräldrar och barn är viktig, när en traumatisk händelse som exempelvis ett dödsfall inträffar. Det är väsentligt eftersom små barn i förskoleåldern är väldigt beroende av sina föräldrar. Barnet påverkas mycket av hur föräldrarna mår och i hur stor grad föräldrarna vågar visa sina egna känslor för barnet (Dyregrov, 1997). Familjer är olika när det gäller att uttrycka och tolerera varandras känslor. Eftersom det inom familjen kan bli jobbigt att tala om dödsfallet då både barn och förälder kan må dåligt av sorgen och krisen, har förskolan och dess pedagoger en stor roll (Dyregrov, 1997). I vissa traumatiska situationer vänds allt upp och ner inom familjen och hemmet blir fyllt av sorg och tårar. Detta kan leda till att barnet i fråga behöver komma från hemmet emellanåt för att få vara en del av

vardagen på förskolan. Detta får barnet på förskolan, där vardagen fortsätter (Dyregrov, 1997).

Föräldrarna och barnets hem är barnets kärna och trygghet i livet, men under en krissituation kan dessa förhållanden förändras, eftersom föräldrarna är fyllda av sin egen sorg och kan få svårt att ge barnet det stöd som barnet har behov av. Om föräldrarna känner sig redo att komma med sitt barn till förskolan i ett tidigt skede av sorgens bearbetning kan pedagogerna stötta barnet och ta över en del av föräldrarnas roll när det gäller sorgearbetet (Dyregrov, 1997). Arlebrink (1999) menar dock att även om föräldrarna mår dåligt och har det jobbigt och barnen får stöd av andra vuxna är det viktigt att dessa vuxna personer aldrig utesluter föräldrarna från bearbetningen tillsammans med barnet.

2.3.1 Skilda sätt att se på döden

Eftersom Sverige har stor invandring, innebär det att många olika religioner utövas i samhället. Sannolikheten att möta föräldrar och familjer med ett annat sätt att se på döden än det kristna blir då stor. Människor från andra länder kan ha andra sätt att bearbeta sorg. Inom förskolans verksamhet är det viktigt att ha detta i åtanke. Arlebrink (1999) skriver om betydelsen av att de som arbetar med människor från andra kulturer bör ha en inblick i hur mötet med döden ser ut för dessa människor. Detta för att underlätta bemötandet och kunna hjälpa till om en kris kring döden skulle uppstå. ”I och med invandringen kommer nya kulturellt, religiöst och moraliskt formade förhållningssätt in i det svenska blickfältet” (Arlebrink, 1999, sidan 137).

Barn som kommer hit från kriget har mycket med sig i sitt bagage menar Jonsson & Hagström (1997). De har varit med om väldigt otäcka händelser som de inte kan skydda sig emot. Dessa barn känner ingen trygghet och har svårt att lita på den vuxne eftersom de ofta fått höra från vuxenvärlden att snart är kriget slut och allt blir bra igen. Våldet som dessa barn har bevittnat har satt spår i dem för en lång tid framöver (Jonsson & Hagström, 1997). Pedagogerna måste finna sätt att möta barn som kommer från krigsdrabbade länder. Det kanske inte alltid går att arbeta på samma sätt med alla barn. För ett barn som är uppväxt i Sverige betyder döden en sak medan döden för ett barn som kommer hit från kriget kanske betyder något annat som kan vara sammanknutet med våld och elände (Jonsson & Hagström, 1997).

2.4 Krisgrupper och krisplaner

I dokumentet *Asienkatastrofen* (Skolverket, 2005) står det klart och tydligt att skolor bör ha en beredskap i form av en krisledningsgrupp och en välförankrad krisplan för att kunna möta en svår händelse.

Andersson och Ingemarsson (1994) tar upp syftet med en krisplan. För att göra en krisplan krävs det en del kunskap om hur människor reagerar i olika situationer. Det krävs också att man praktiskt övar så att alla pedagoger i verksamheten känner sig förberedda ifall en krissituation skulle uppstå. Andersson och Ingemarsson (1994) menar att pedagogerna i förskolan bör förbereda sig praktiskt för att alla i verksamheten ska känna att vi bryr oss om, en "vi-känsla" hos alla.

Dyregrov (1997) menar att när man som pedagog möter ett barn som varit med om ett trauma, är det ytterst viktigt att sätta in åtgärder så fort som möjligt. Asplund, professor i medicin blir intervjuad i en artikel av Andersson (2000). Där uttalar Asplund sig om hur forskning har visat att hastigt påbörjade krisbearbetningar inte alltid behöver leda till att barnet eller personen i fråga får lättare att hantera sin sorg. Asplund menar att om barnet kan finna stöd i familj och vänner så bör detta räcka. Det är inte alltid nödvändigt att koppla in krisgrupper. Det kan räcka att pedagogerna utgår från sina egna erfarenheter och tankar, samt har allmän kunskap om barns bearbetning av sorg. Vygotskij, rysk psykolog och teoretiker, beskriver hur barn utvecklar sitt sätt att förhålla sig till omvärlden genom möten med människor (Hwang & Nilsson, 1998). Han menar att barn utvecklas tillsammans med andra i sociala samspel, där barn får ta del av andras tankar och funderingar. På så sätt kan de bearbeta och förstå sina egna och andras erfarenheter.

Nieminen Kristoffersson (2002) talar om att både organiserade och spontana sociala krisgrupper spelar stor roll i vårt samhälle. En del människor har behov av att bearbeta sorg med professionella människor i organiserade krisgrupper. Andra behöver endast samtala med vänner eller andra personer i deras sociala nätverk. Sorg kan bearbetas individuellt och i grupp, det ena utesluter inte det andra. Vi är alla olika individer och har inte samma behov av krisgrupper. Det viktigaste är respekt, att vi som medmänniskor respekterar hur den sörjande väljer att bearbeta sina känslor (Nieminen Kristoffersson, 2002).

2.5 Lekens och sagans betydelse för bearbetning av sorg

Knutsdotter Olofsson (1992) skriver om hur vuxna individer kan söka hjälp via olika instanser när något hemskt har hänt. Vi kan till exempel söka hjälp hos en psykolog för att tala ut om krisen. Hon menar att barn inte alltid har denna möjlighet eftersom de inte har ett utvecklat språk ännu. Istället går barnen in i lekens värld för att bearbeta vad som har hänt.

”I en lekstimulerande miljö och med en trygg vuxen skaffar sig barn ett redskap med vilket det kan ta sig an alla livets krångligheter“ (Knutsdotter Olofsson, 1990, sidan 9)

Barnet måste få möjlighet att bearbeta sina känslor vid sorg. Leken, menar Knutsdotter Olofsson (1992), kan då vara en bra bearbetning, eftersom det ibland kan vara svårt för en vuxen person att nå fram till barnet på andra sätt. Ibland kan det vara svårt att uttrycka sina känslor med ord, menar Fahrman (1993). Känslorna kan uttryckas naturligare via leken.

Efter en traumatisk händelse kan man som pedagog i förskolans verksamhet stödja barnet i dess sorg genom att tillsammans läsa exempelvis boken *Bröderna Lejonhjärta* (Lindgren, 2004). Sagan kan bli till en lek som kan ge barnet bilder och underlätta för barnet att hantera den mörka verkligheten som barnet kanske inte riktigt kan förstå (Arlebrink, 1999). För barnet i förskoleåldern kan döden vara något tillfälligt. Barnet kan tänka att de döda existerar någonstans, till exempel på en stjärna, på månen eller i ett äventyrsland som Nangijala. Arlebrink (1999) menar att pedagogerna på förskolan ska möta barnet ärligt och svara på alla frågor. Även detta kan bli möjligt genom leken och sagans värld.

Att göra något tillsammans, som Arlebrink (1999) menar, anser också Ekvik (2005) är viktigt för att barnet ska kunna bearbeta vad som hänt. Men han menar också att samtalet är en av grunderna för bearbetning av sorg. Att sitta ner, vuxen och barn tillsammans, och samtala om den person som gått bort, menar Ekvik (2005) ger den bästa förståelsen för barnet. Ekvik (2005) talar om hur mycket lättare han tror att barnet tar till sig av verkligheten, om man som vuxen sätter ord på det barnet upplevt, än om barnet endast får uttrycka sig genom lek på egen hand.

2.5.1 Det psykoanalytiska perspektivet – bearbetning genom lek

Eftersom ett barn inte alltid besitter det verbala språket behövs något annat för att barnet ska kunna bearbeta och beskriva sina känslor, exempelvis leken. Lekande främjar utvecklingen och där med hälsan menar Winnicott (1995). Leken leder fram till relationer som kan vara viktiga för sorgearbetet för barnet och kan också vara en kommunikationsform. Winnicott menar att för att barnets ska kunna gå vidare med sin sorg är det viktigt att vi som pedagoger ger barnet möjligheter att få leka. Vi som pedagoger bör finnas till hands för barnet när det leker, framförallt när barnet drabbats av sorg för att kunna hjälpa barnet att hantera de känslor som är nödvändiga för bearbetning av sorg. Vi pedagoger behöver inte delta i barnets lek, utan kan observera menar Winnicott (1995). Om barnet inte får bearbeta sina känslor via leken kan barnet ha svårt att klara av sorgen och vända sig inåt och på så sätt stanna upp i utvecklingen. Winnicott menar att leken är självläkande och nödvändig i ett barns sorgprocess.

2.6 Barns delaktighet i sorgearbetet

Foster (1990) skriver om hur barn lättare kan ta till sig döden och sorgen genom praktiska åtaganden, som att få vara med på förskolan och planera en minnestund för den som gått bort. Det kan vara till stor hjälp för barn att starta sitt sorgearbete genom att vara delaktig i den vuxnes värld och få vara med och ta hand om allt det praktiska kring sorgearbetet. Dyregrov (1995) håller med Foster (1990), men menar också att den vuxne inte får glömma bort att barnet inte klarar av för mycket. Man måste förbereda barnet noga på vad som kommer att ske under den eventuella minnesstunden på förskolan. Detta är den vuxnes yttersta ansvar, menar Dyregrov (1995).

Det praktiska sorgearbetet kan också innebära att exempelvis tända ljus för den döda personen, hissa en flagga på halv stång på förskolan eller sätta upp ett fotografi. En minnesstund blir ett sätt för barnen att bearbeta det svåra, obegripliga och skrämmande menar Jonsson och Hagström (1997). Genom dessa moment delar barnen och pedagogerna varandras känslor och hjälps åt i sorgen genom dessa symboliska uttryck. Detta kan ske i grupp om det berörda barnet vill, eller enskilt med en pedagog (Dyregrov, 1995). Arlebrink (1999) poängterar att det inte endast är materialet som är det betydelsefulla stödet för att underlätta för barns sorgearbete. Barnet vill ha och behöver en vuxen person som vågar lyssna på barnets tankar och svara på alla frågor som dyker upp. Materialet tillsammans med samtalet

menar Arlebrink (1999) är ett bra sätt att möta barnet och hjälpa barnet att arbeta med sin sorg. Cullberg menar också att samtalet är av stor vikt under barnets sorgprocess, att som vuxen våga möta barnets tankar och tala om dessa och försöka ge barnet en förståelse för vad som skett. Barnet kan ha många olika tankar om döden menar Cullberg, exempelvis att döden är ett skelett, spöke eller annan vålnad. Cullberg menar då att vi som vuxna måste hjälpa barnen att tydligare förstå vad döden innebär (1992). Om barnet inte får samtala om döden kan detta leda till att barnet förtränger att döden faktiska finns.

3. Centrala begrepp

Med uttrycket *barn* menar vi i vår text en individ som är mellan ett och fem år gammal. Med *pedagoger* menar vi utbildade förskollärare och barnskötare som arbetar inom förskolans verksamhet. *Sorg* definieras som när ett barn har drabbats av att en familjemedlem eller en närstående dör eller har förlorat någon i sin närmaste omvärld som exempelvis en pedagog eller kamrat på förskolan. *Krisplan* innebär i vår text ett dokument med hållpunkter som pedagogen kan lita sig på i arbetet med ett barn i sorg. *Respondenter* benämner vi de personer som stod i fokus för våra intervjuer.

4. Problemprecisering

Vår problemformulering består av tre frågor, en huvudfråga och två underfrågor. Rienecker (2003) menar att det ofta är lättare att utgå ifrån en problemformulering som består av frågor. Rienecker (2003) menar också att problemformuleringen ska skrivas tidigt i arbetsprocessen, men att den sedan kan komma att förändras och formuleras om under det fortsatta arbetet, då andra tankar och funderingar dyker upp.

Huvudfråga

- Vilka erfarenheter av och tankar om arbete med barn i sorg har pedagoger inom förskolans verksamhet?
- Vad använder pedagoger för tillvägagångssätt när de möter och arbetar med barn i sorg?

Underfrågor

- Har pedagogerna på förskolan tillgång till en krisplan om något barn skulle drabbas av sorg?
- Hur ser i så fall denna krisplan ut?

Med denna studie vill vi få pedagoger som arbetar i förskolans verksamhet att reflektera över vikten av krisplaner och dess innehåll när det gäller barns bearbetning av sorg. Har de som pedagoger kunskap om hur man hjälper barn i deras möte med döden och sorg? Vi vill få en inblick i hur pedagoger med erfarenhet av att möta barn i sorg, praktiskt har arbetat med dessa barn.

5. Metod

Här nedan följer en beskrivning av de metoder som vi har valt att använda för att samla in vårt empiriska material, som kommer att ligga till grund för vårt analysarbete.

5.1 Metodval

För att finna pedagoger med erfarenhet av att arbeta med barn i sorg valde vi att genomföra en telefonenkät. Tillvägagångssättet valde vi för att få en direktkontakt med de pedagoger som vi sökte för undersökningen. I telefonenkäten valde vi med omsorg vilka ord och frågor vi skulle använda oss av, för att inte vilseleda någon respondent till ett givet svar.

Vi hade två syften med vår telefonenkät. För det första ville vi få en bild av hur vanligt det är att förskolor har en krisplan över hur man som pedagog ska bemöta barn i sorg. För det andra ville vi hitta pedagoger som hade personlig erfarenhet av att möta barn i sorg som vi senare kunde intervjua.

5.2 Telefonenkät

Vårt slumpmässiga urval framkom genom att vi skrev ner alla kommunens förskolor med telefonnummer på lappar. Sedan drog vi 50 % av lapparna och ringde upp de förskolor (18 stycken) som framkommit av det slumpmässiga urvalet. Vi valde att använda oss av telefonenkäter och Trost (1994) betonar att det är viktigt att vi kort och koncist förklarade vem vi var och vad syftet med telefonenkäten var när vi ringde.

Vår telefonenkät bestod av två frågor:

- Har ni någon krisplan för hur man ska agera när något barn drabbas av sorg?
Följdfråga (om svaret blir ja): Får vi ta del av den?
Följdfråga (om svaret blir nej): Finns det något annat dokument som ni utgår ifrån för att bemöta ett barn som drabbats av sorg?
- Har ni någon pedagog som har erfarenhet av att möta barn i sorg?
Följdfråga (om svaret blir ja): Skulle vi kunna få be om att eventuellt få återkomma och göra en intervju med dig?

Efter vår sammanställning av enkäterna fann vi fem pedagoger med erfarenhet av att bemöta barn i sorg som vi sedan intervjuade. Dessa pedagoger hade erfarenheter, material och dokument som berör vårt problemområde och de ställde sig positiva till att låta oss få ta del av detta.

5.2.1 Kvalitativa intervjuer

En kvalitativ intervju innebär att intervjuaren och respondenten båda är medskapare i ett samtal och att frågorna som intervjuaren ställer ger respondenten utrymme för att ge ett så uttömmande svar som möjligt (Patel & Davidson, 2003). Hwang & Nilsson (1998) menar att intervjun blir en möjlighet för respondenten att tala så fritt som möjligt i en berättande form. För att vi skulle kunna vara fokuserade på samtalet och inte behöva koncentrera oss på att anteckna respondentens alla uttalanden valde vi att använda oss av en diktafon. Vi använde diktafonen för att vi skulle kunna fånga och inte missa intressanta tankar i respondentens uttalanden.

5.3 Undersökningsgrupp

Som första steg använde vi en sorts ”screening–metod” (Johansson & Svedner, 2001) till vår telefonenkät. Denna metod avser att skapa ett urval av personer för att få ett underlag för vilka intervjupersoner som kan passa för undersökningen. Kommunen har ca 40000 invånare och är belägen i Skåne. Vi valde kommunen eftersom vi har varit i kontakt med den och dess förskolor under vår utbildning. Genom telefonenkäten kunde vi lokalisera fem pedagoger som alla hade erfarenhet av arbete med barn i sorg. Dessa fem pedagoger är alla kvinnor och utbildade förskollärare. De arbetar alla på olika förskolor i kommunen som vi besökte under

intervjuerna. Nedan följer en beskrivning av de fem pedagoger som vi intervjuade. Dessa presenteras med fingerade namn.

- Lena, 55 år, har arbetat inom förskolans verksamhet i 29 år.
- Sara, 31 år, har arbetat inom förskolans verksamhet i 3 år.
- Laura, 60 år, har arbetat inom förskolans verksamhet i Sverige i 31 år. Har invandrarbakgrund.
- Maria, 33 år, har arbetat inom förskolans verksamhet i 11 år.
- Eva, 43 år, har arbetat inom förskolans verksamhet i 21 år.

5.4 Genomförande av intervjuer

För att kunna starta upp vårt undersökande arbete började vi med att samla in material, böcker och dokument som berör vårt problemområde, barn i sorg. Under en period av två veckor fokuserade vi på detta material. Tillsammans sammanställde vi sedan kunskapsbakgrunden för ämnet, genom att ta del av varandras åsikter och tankar.

Som förberedelser inför intervjuerna tog vi del av olika metodböcker som kunde hjälpa oss inför mötet med respondenterna. Att miljön kan påverka intervjun är något som vi tänkte på. Respondenten fick välja var vi skulle sitta, eftersom det är viktigt att respondenten känner sig trygg och att ingen annan skulle kunna höra vårt samtal. Vi vill skapa de bästa förutsättningar för att samtalet ska bli givande för oss intervjuare. Våra intervjufrågor (bilaga 1) är utformade så att utrymmet för respondenten är stort, så att intervjun kan få karaktären av ett samtal (Weinehall, 1997). Vi använde intervjufrågorna som ett stöd under samtalet med respondenterna. En annan del som vi kände var väsentlig att tänka på var hur vi skulle bete oss under intervjun. Som Pramling Samuelsson och Doverborg (2001) skriver, är det tillåtet med pauser under en intervju, så att respondenten har tid på sig att besvara frågorna. Vi som intervjuare ska heller inte skynda på svaren. För att respondenten ska ha tid på sig att fundera på våra frågor och inte känna någon stress bokade vi in 40-60 minuter med varje person. För att intervjun ska bli så givande som möjligt valde vi att följa Widerbergs råd(2002) att föreslå intervju under pedagogens arbetstid, alltså inte när dagens arbete är avslutat, eftersom pedagogerna då kanske är trötta och vill hem, vilket leder till att tankarna hos pedagogerna inte fokuseras på våra frågor utan på tiden efter arbetsdagens slut (Widerberg, 2002).

5.5 Analysbeskrivning

Eftersom vårt arbete syftar till att få en förståelse för vilka erfarenheter av och tankar om arbete med barn i sorg har pedagoger inom förskolans verksamhet har vi valt att genomföra intervjuer med fem pedagoger i förskolans verksamhet. Efter intervjuer med våra fem respondenter, lyssnade vi igenom inspelningen för att kontrollera att all fakta kommit med. Vi skrev sedan ner exakt vad våra respondenter sagt, för att inte gå miste om någon väsentlig information. Sedan lyssnade vi ännu en gång igenom det inspelade materialet för att samtidigt följa med i våra transkriberade anteckningar, för att vara säkra på att alla uttalanden från våra respondenter var korrekt återgivna. Repstad (1993) menar att det är viktigt att skriva ner allt som sägs, även det som känns oväsentligt för tillfället. Detta kan senare visa sig bli viktig information. För att kunna fortsätta arbetet och göra vår analys gick vi igenom vårt transkriberade material ett flertal gånger och sökte efter återkommande tankar och åsikter som var likartade. Detta gjorde vi för att finna gemensamma mönster och teman i respondenternas uttalanden. Vi undersökte också om det fanns variationer i respondenternas uttalanden.

Under vårt arbete med att analysera vårt empiriska material såg vi även kopplingar till vår teoribakgrund. Vi kunde koppla samman forskares teorier med respondenternas uttalande och därigenom få ökad förståelse och svar på vår problemformulering.

Vi ser nu i efterhand att det var en stor fördel med att vi spelade in intervjuerna på band eftersom vi då kunde gå tillbaka till specifika uttalanden och lyssna på tonfall i respondenternas uttalanden. Vi kunde också reflektera över om vi genom våra frågor ledde respondenten till ett givet uttalande eller om uttalandet kom spontant.

5.6 Forskningsetiska överväganden

Eftersom en av våra metoder är intervjuer innebär detta att respondenten ger oss intervjuare information om verksamheten och de berörda barnen. Vi måste då ha den forskningsetiska aspekten i åtanke, precis som Johansson & Svedner (2001) skriver. Respondenten ska känna sig säker på att dess anonymitet skyddas. Johansson & Svedner (2001) menar också att det är viktigt att vi inte namnger vilken förskola vi har varit i kontakt med i vårt arbete. Det ska alltså inte gå att identifiera någon person i vårt material. Vi vill också poängtera att vårt insamlade material inte innehåller någon känslig information om enskilda barn. Patel &

Davidson (2003) betonar också vikten av att det insamlade råmaterialet skyddas, vilket innebär att det endast är vi undersökande studenter som tar del av materialet.

Patel & Davidson (2003) skriver att vi som undersökande studenter måste klargöra syftet med den enkät eller intervju som ska genomföras. Vi måste klargöra hur viktig roll vår respondent har, att den besitter speciell kompetens. Om just den respondenten bortfaller, innebär det att den speciella kompetensen inte blir representerad. Vidare måste vi ta kontakt med den eller de instanser, som beviljar tillstånd i god tid innan intervjun äger rum. Viktigt är också att informera dem som deltagit i vår undersökning om deras rättighet att ta del av resultatet (Patel & Davidson, 2003). Genom att följa ovanstående forskningsetiska anvisningar visar vi respekt för de personer som deltar i vår undersökning. Johansson & Svedner (2001) menar att man som undersökare vinner förtroende och ökar motivationen hos de medverkande att delta kreativt och positivt i vår undersökning genom att vi intervjupersoner är införstådda med respondentens rättigheter.

5.7 Genomförande – vem gjorde vad?

Vi tog båda del av litteratur kring tidigare forskning och delgav sedan varandra de mest givande delarna. Vi sammanställde tillsammans det som vi ville ha med i arbetet. Telefonenkäterna delade vi upp. Vi ringde nio förskolor var. Frågorna som vi ställde under telefonenkäten var utformade av Annika, som sedan också gjorde en sammanställning av telefonenkäten och ringde respondenterna för att boka in intervjuer. Under tiden utformade Louise intervjufrågorna som låg till grund för våra samtal med respondenterna. Vi deltog båda aktivt under de fem intervjuerna och delade upp frågorna så att båda fick chansen att vara ledare för samtalet. Eftersom vi använde en diktafon under intervjuerna delade vi upp arbetet med att transkribera det empiriska materialet. Tillsammans hittade vi sedan teman i materialet och sammanställde resultatet. Vi har båda varit aktiva i det skriftliga arbetet och har båda varit verksamma framför datorn. Vi anser att det har varit en fördel att arbeta i par med denna uppsats. Vi har under arbetets gång haft skilda meningar som har lett till diskussioner vilket vi tror har resulterat i en bra och tydlig analys.

6. Resultat och analys

6.1 Betydelsen av krisplaner och krisgrupper

Samtliga respondenter poängterade vikten av att ha en krisplan på förskolan att utgå från vid eventuellt dödsfall. Det gör också Skolverket (2005) i dokumentet *Asienkatastrofen*, där det klart och tydligt står att varje skola bör ha en krisplan vid eventuella kriser. Förskolornas där Respondenterna arbetar har alla en handlingsplan (bilaga 2) i sin verksamhet att utgå ifrån. Denna plan visade sig vara samma i hela kommunen. De fem respondenterna är alla eniga om att krisplanen som rektorerna i kommunen har utarbetat är tillräcklig. Dock menar respondenterna att krisplanen kan brytas ner och bli ännu mer konkret. Därför har detta gjorts i de rektorsområden som våra fem förskolor tillhör. Där har pedagoger från både förskola och skola medverkat för att framställa krisplanen. Två av pedagogerna menar att krisplaner är något nytt.

Sista åren har handlingsplaner blivit aktuellt, det har inte funnits tidigare. Krislådor har funnits men inte handlingsplaner. (Lena)

Jag har arbetat i verksamheten i många år och har inte förrän nu, ja, för några år sedan fått en krisplan att utgå ifrån, det är bra att de har kommit nu så man har ett stöd som pedagog att möta barnet. (Eva)

En av respondenterna berättar att de på den förskolan där hon är verksam har brutit ner krisplanen för att alla punkter ska bli så konkreta som möjligt. Respondenten berättar att krisplanen nu är väldigt tydlig. Det står vad som ska göras i ordningsföljd. Vad som ska göras, när det ska göras och vem som har ansvar för att det görs.

Krisplanen är viktig för oss och vi tycker den är bra, men vi har själva fått göra om den så den hjälper oss om det händer något på vår förskola./.../ Man kommer i chock och då behövs det stå tydligt och klart vad jag ska göra (Laura).

Andersson och Ingemarsson (1994) menar att för att kunna arbeta fram en krisplan för verksamheten krävs det kunskap inom området. Detta menar även vår respondent Eva. Det är viktigt att personer som har erfarenhet av att arbeta med barn i sorg är med och utformar krisplanen.

Vår krisplan har ändrats sen vi fick den av rektorn. Pedagoger från både förskolan och skolan har varit med och utarbetat den. Det är bra att dom som jobbar närmast barnen får vara med och tycka till om en sån här viktig sak (Lena).

I de fem krisplaner som vi har fått ta del av via våra respondenter står det telefonnummer och namn till alla inom den krisgrupp som pedagogerna ska kontakta vid dödsfall. Krisgruppen består av bland annat skolsköterska, psykolog, kurator och specialpedagog. Det står även namn och telefonnummer till barn- och ungdomschefen samt till rektorn inom det aktuella området. Respondenterna berättar att de tycker att det är skönt att ha tillgång till ett kristeam, som snabbt kan vara på plats om det behövs. Då kan barnet stöttas omedelbart i sin sorg. Dyregrov (1997) framhäver också vikten av att sätta in åtgärder så fort som möjligt efter händelsen.

Tanken är att teamet ska komma direkt, att vi bara lyfter luren och blir uppbackade. Det känns tryggt för oss personal att vi inte behöver ta några beslut utan har kristeamet bakom oss, det är den stora säkerheten (Maria).

När situationen uppstår så ringer en pedagog direkt till teamet, de kommer direkt om pedagogerna känner att de är i behov av det, alltså inom en timme ska dom komma (Sara).

Det finns även resurser för pedagogerna om de behöver bearbeta sina tankar kring krisartade händelser, berättar våra respondenter. Nieminen Kristoffersson (2002) menar att en del människor är i behov av professionellt stöd medan andra kan hantera krisen med hjälp av spontana stöd, människor i närmiljön. Utifrån respondenternas uttalanden kan vi dra slutsatsen att de också menar, precis som Nieminen Kristoffersson (2002), att alla människor är olika och att vi behöver olika sorters stöd för att bearbeta och hantera sorg.

Jag behöver inte prata med psykologen för att jag är ledsen utan för att få råd och få veta, gjorde jag rätt? (Sara).

6.2 Samtal om döden

Arlebink (1999) menar att pedagogerna på förskolan måste vara öppna och våga samtala med barnen om döden. Därför ställde vi följande fråga till våra respondenter: Pratar ni i barngruppen om sorg även om inget har hänt? Våra respondenter svarade alla likadant, att det inte är något man som pedagog tar upp spontant i barngruppen och exempelvis bygger ett tema kring. Om det inträffar något som berör döden, exempelvis om ett barn hittar en död fågel eller ser något annat i naturen som kan tolkas som dött, samtalar pedagogerna med barnen och försöker att föra en diskussion kring barnens frågor och tankar.

Vi pratar kanske om himmelen, vad är himmelen. Någon säger att där bor min mormor. Varför bor man däruppe, jag kan inte se någon. Vadå död, vad händer då? Jag är inte så gammal, ska

jag dö någon gång? Det är något som kommer upp ibland, såna frågor, som när vi då pratade om att himmelen är blå. Barnen är spontana och enkla, de ser inte döden som något problem och något som är konstigt, de ställer bara öppna frågor (Maria).

Ett barn satt ute och gungade, då säger den vuxne, nu puttar jag fart på dig ända upp till himmelen. Barnet säger då: Hej mormor! Hej, hon är där uppe i himmelen. Hej mormor! Och så kommer frågorna (Lena).

En stor del av våra respondenter berättar att det är svårt att besvara barnens frågor när de dyker upp eftersom det inte finns något rätt eller fel. Stening (1999) menar att man som pedagog kan dela med sig av egna erfarenheter och tankar till barnet, som sedan får tolka och ta till sig med hjälp av sina egna funderingar och tankar. Asplund (Andersson, 2000) menar precis som Stening, att pedagogernas tankar och erfarenheter ofta kan ge ett bra stöd för barnet i dess bearbetning av sin sorg. Detta anser även våra respondenter. Vi behöver inte alltid ge svar utan kan öppna upp för barnens egna tolkningar.

Barn har så många frågor ibland, vi måste ställa upp och svara på dom. En flicka sa att mamma hade varit och pratat med morfar på kyrkogården. Sen kom alla frågor några dagar efter när hon var här hos oss på förskolan. Då måste ju jag svara vad jag tror (Laura).

Jag delar med mig av mina tankar till barnen. Barn är naturliga, jag är naturlig, då tar jag allt för det ögonblick det är (Maria).

Laura berättar att eftersom hon arbetar i en invandrartät förskola pratas det nästan aldrig om döden. Det är inget vi tar upp, säger hon, för att en del av våra barn kommer från krigsdrabbade länder där döden tyvärr kan vara en del av barnens vardag. Hon menar att man inom familjerna pratar mycket om döden eftersom släktingar kan finnas kvar i hemlandet där det kanske fortfarande är krig.

Även om vi inte pratar om döden på förskolan hos oss, gör vi det ju om ett barn skulle må dåligt och behöva det (Laura).

Vi har tidigare redovisat att respondenterna menar att samtalen som uppkommer kring döden via barnens spontana frågor oftast bemöts av pedagogernas tankar och erfarenheter kring ämnet. Både Eva och Lena berättar att om barnet ett flertal gånger kommer med liknande funderingar, som barnet inte klarar av att reda ut med hjälp av samtalen, bör andra tillvägagångssätt användas. De talar då båda om sagans och berättelsens betydelse.

När jag kände att jag inte längre kunde svara på barnets alla frågor fick jag ju gå vidare, med att undersöka andra möjligheter, för att hjälpa barnet /.../ Sagan tyckte jag kunde vara ett bra sätt, jag tog hjälp av den (Eva).

Om ett barn går runt med massa olika funderingar som vi pedagoger inte lyckas besvara kan det vara ett bra tillfälle att ta till en berättelse (Lena).

6.3 Stöd genom litteratur

Fahrman (1993) menar att ta stöd av böckernas värld i arbetet med barn i sorg är gynnsamt både för barn och pedagog. Böckerna kan skapa ett forum där samtal och diskussion kring döden kan ske. En del av respondenterna har, som vi tidigare nämnt, utgått från böcker i mötet med barn och deras sorg, men de har inte läst bokens text ordagrant för barnen eftersom allt kanske inte är relevant för den specifika situationen.

Böckerna hjälper barnen att sätta ord på sina känslor, så att de inte vänder sig inåt (Maria).

Jag tycker att texten och bilderna i böckerna ger en bra grund för att få barnen att sätta ord på vad de känner (Eva).

Ekvik (2005) menar att det är viktigt att läsa böcker som handlar om döden tillsammans med en vuxen så att barnen alltid har någon att fråga. Även om våra respondenter är eniga om att litteratur är ett bra tillvägagångssätt för att nå fram till barnen, har de olika åsikter om huruvida böckerna ska vara tillgängliga för barnen att själv plocka ner från hyllan och titta i eller om de bara ska plockas fram vid särskilda tillfällen, på pedagogens initiativ.

Böckerna står på alla avdelningar till barnens förfogande så att dom själva kan välja att titta i dom när dom vill (Maria).

Det är inte vi som bestämmer när barnen behöver titta i böckerna, barnen får titta när dom vill och kan be oss läsa för dom. Det är ju så klart bra att göra det tillsammans men det är ju ändå inte vi som bestämmer över barnens intresse (Eva).

Dessa böcker är bra att använda när något har hänt och vi väntar på kristeam, i den väntande stunden då allt är upp och ner (Sara).

Vi använde *Adjö herr Muffin*. Det är ingen bok som står i bokhyllan som man tar, utan speciella böcker som man kanske mer läsberättar än läser från pärm till pärm. Sen kommer frågor, så svarar man. Beroende på vilket barn det är och vad de frågar, läsberättar man, så ger man dom svar på det (Lena).

Laura påpekade under vårt samtal att på deras invandrartäta förskola sätter de inte ut böcker i hyllan som kan behandla döden ingående. Vi har tidigare i vår teoribakgrund belyst att barn med invandrarbakgrund kan ha en bakgrund som gör att de har en speciell relation till döden via kriget och dess påverkningar (Jonsson & Hagström, 1997). Laura menar då att om böcker ska stå framme till barnens förfogande framkallar vi kanske obehagliga minnen som barnet inte kan hantera på egen hand.

Vi frågade samtliga respondenter om vi kunde få ta del av den litteratur som de använder för att stödja barnen i deras bearbetning av sorg. Respondenterna hade alla fått material från begravningsbyrån Fonus som innehöll barnböcker där handlingen kretsar kring sorg och död. Nedan följer några förslag som rekommenderas av förskolorna och kommunen.

6.3.1 Litteratur för barnen

Dödenboken av Pernilla Stafelt

Adjö herr Muffin av Ulf Nilsson

6.3.2 Litteratur för pedagoger och föräldrar

Att ta avsked av Atle Dyregrov

Sorg och omsorg av Atle Dyregrov

Sorg finns av Göran Gyllenswärd

6.4 Krislådan som underlag

Enligt den aktuella kommunen bör varje förskola ha en krislåda att utgå från och använda som stöd i mötet med barn i sorg. Krislådan bör finnas för att pedagogen snabbt ska kunna plocka fram samlat material om exempelvis en minnestund ska arrangeras (Foster, 1990).

Kommunen har skickat ut ett dokument till alla förskolor (bilaga 3) om vad som bör finnas i en krislåda. Respondenterna lät oss ta del av innehållet i de krislådor som fanns på samtliga fem förskolor. Det visade sig i vår sammanställning att följande material fanns i varje förskolas krislåda: Duk, ljus, litteratur för barn, litteratur för pedagogerna och föräldrarna och en krisplan. Följande saker ingick i en del krislådor men inte i alla: Vas, ram, minnesbok för anteckningar.

Tankar om vad pedagogerna skulle vilja komplettera sin krislåda med:

Där kanske skulle ha funnits en "uppslagsbok" där det står om alla våra kulturer i och med att vi är ett mångkulturellt samhälle, hur gör muslimer? (Sara).

Musik som kan lugna i det kaos som råder skulle vara bra att ha men vi vill inte lägga in musik som vi har på vilan, det skulle ju bli fel. Vi ska diskutera vilken musik vi vill ha (Maria).

Här är ett exempel på hur innehållet i en krislåda kan se ut

Vi fick uppfattningen att respondenterna uppskattar att krislådan finns för att användas vid krissituationer och underlätta för pedagogen att bemöta barnen och deras tankar kring döden och det som har hänt. Vi fick också uppfattningen att respondenterna menar att krislådan och dess innehåll är bra för barnen. Respondenterna, precis som Foster (1990), menar att barnen lättare kan förstå sorgen genom att bearbeta sorgen genom praktiska åtaganden.

All personal vet var krislådan står här på kontoret. Den har vi utarbetat tillsammans i personalgruppen. Det är bra att ha den att arbeta med för att lättare kunna veta vad man ska göra om en kris uppstår (Maria).

Om ett barn i gruppen eller någon närstående till barnet har dött kan krislådan vara bra att ha. Vi tänder kanske ett ljus eller tar fram ett foto för barnens förståelse (Lena).

Förskolan som Laura arbetar på använder i första hand krislådan för pedagogernas skull. Pedagogerna på denna förskola har kommit fram till att de inte skulle använda allt innehåll i krislådan i barngruppen. Minnesboken som de har är till för pedagogerna så att de kan skriva ner sina tankar kring vad som hänt och bearbeta sorgen på det sättet.

Visst kan jag plocka fram saker ur krislådan men jag tänker noga innan jag gör något med tanke på våra barns bakgrunder /.../ Att tända ljus i andra kulturer betyder ofta att det är stor sorg, till skillnad från svenskar som tänder ljus för att det är mysigt (Laura).

Efter samtalet med Sara angående krislådor tar hon upp en punkt som de inom personalen på den förskola där hon är verksam har diskuterat. Om ett barn i gruppen skulle dö är det inte bara att plocka fram krislådan och ha en minnestund och sen gå vidare. Det måste finnas ett avslut för alla och det får lov att ta tid menar Sara.

Det är viktigt att inte glömma bort ett barn om det dör utan låta kläderna på kroken hänga och prata om barnet i samlingen så att det kan bli en fin avslutning för alla (Sara).

6.5 Lek – ett redskap för bearbetning av sorg

Maria berättar för oss att hon tror att barnen tar till sig mer av den vuxnes värld än vad vi pedagoger tror. Det mesta som sker hemma och i vardagslivet, menar Maria, återspeglas genom leken på förskolan. Hon kan tydligt se precis det som Piaget (Jerlang, 2003) menar att barn återskapar händelser från livet i leken för att förstå den vuxnes värld. Maria berättar att barnen hänger med i vad familjen upplever om det så handlar om sorg eller glädje. Hon menar att om någon av föräldrarna har gift sig har barnen på förskolan bröllop hela veckan och då är det inte konstigt att om någon dör så leker barnen detta.

Våra respondenter tycker alla att leken har en viktig roll i bearbetning av sorg. De menar att i den spontana leken kan barnen tolka och få en förståelse för vad som har skett. Winnicott (1995) menar att bearbetning av känslor via leken är bra för barnet, bland annat för att språket hos ett litet barn inte alltid räcker till för att göra sig förstådd. Piaget (Hwang & Nilsson, 1998) menar att barnet får bearbeta och göra sina erfarenheter mer förståeliga genom att återskapa dem i leken. Våra respondenter uttalar sig under våra intervjuer ett flertal gånger om olika situationer då de sett barn återspegla verkligheten genom lek.

Flickan hade ett syskon som plötsligt dog vid tre månaders ålder. Barnen på förskolan hade träffat spädbarnet varje dag under dessa månader när mamman kom och lämnade och hämtade den stora flickan på förskolan /.../ Vi såg reaktioner hos barnen. Vi hade några barn här som begrävde dockor i sandlådan, de grävde ner dem i en håla. Dessa barn visade sorgen tydligt i leken (Lena).

Flickan lekte mycket en lek om lillebror som kom ut ur magen död. Hon lekte som om det verkligen hade hänt /.../. Kompisarna var inne i detta. Dom lekte också att de födde döda barn, både flickor och pojkar. De förstod leken, de visste ju vad som hade hänt (Sara).

De andra barnen kan dras in i leken beroende på hur styrande det berörda barnet är, hur stark personlighet det har i leken (Maria).

Dyregrov (1995) och Fahrman (1993) betonar vikten av att pedagogerna på förskolan har en viss kunskap och förståelse för de reaktioner som barnet kan visa under sorgprocessen. Reaktionerna kan uppkomma exempelvis i leken eller i andra situationer på förskolan, på grund av att barnet har mycket känslor att handskas med. Det kan vara känslor som

skuld känslor, svartsjuka eller vrede som barnet i många olika situationer kan få utlopp för under dagen på förskolan.

Om ett barn bär med sig något i bagaget påverkas leken, för barnet påverkas ju och då kan det vara att de blir aggressiva, att de inte orkar lyssna eller att de plöjer rakt in i leken för att de inte orkar ta till sig kompisarna på samma sätt som de gjort innan. I leken avslöjas mycket (Maria).

Det är bra om man känner till hur barnet kan reagera vid sorg. Därför har vi personal läst en del litteratur, för att vara beredda och inte blir rädda för reaktionerna som vi har sett kan visas bland annat i leken (Eva).

Att barnet kommer tillbaka till förskolan så fort som möjligt efter ett dödsfall anser våra respondenter vara betydelsefullt för barnet. Det kan vara viktigt att få komma tillbaka till förskolan där barnet kan få leka vad det vill. Barnet måste få utöva sin lek för att kunna bearbeta sina känslor i sorgen utan att sörjande anhöriga hindrar den. Fahrman (1993) menar att en vuxen person oftast har en längre sorgprocess än vad ett barn har. Den vuxne förstår mer av sorgens innebörd och behöver därför en längre tids bearbetning. Respondenterna menar att det är bra för barnet att komma till förskolan så snart barnet och föräldern känner att de vill, eftersom barnet då får möjlighet till en annan miljö och få utrymme att leka och återgå till vardagen som finns på förskolan.

Pojken lekte hela tiden att han drunknade i vattnet, överallt fanns det vatten. Detta är kanske inte så kul för föräldrarna att hela tiden bli påmind om /.../ Här hos oss var det ingen som hindrade hans lek, han måste ju också få bearbeta på sitt sätt (Eva).

Det var viktigt att flickan fick komma till förskolan och bara vara den flicka hon var. Leka det hon ville istället för att bara gå hemma i den sörjande miljön (Sara).

6.6 Föräldrar och pedagoger i samarbete

Det är klart att vi kan tycka till om vad vi tror är bra för barnet men föräldrarna har alltid sista ordet (Laura).

Laura, liksom de övriga respondenterna, menar att föräldrarna känner sina barn bäst och att föräldrarna alltid måste vara delaktiga i alla beslut som rör barnets tid på förskolan. Även om det är så att föräldrarna går väldigt djupt in i sig själv under sorgen, kan inte pedagogerna fylla ut föräldrarnas plats, menar Eva. Pedagogens roll för barnet är betydelsefull, men föräldrarna måste ta den största biten av sorgearbetet, berättar Eva. Att ha en vuxen i närheten som stöd under sorgen är av stor vikt och om föräldern inte är kapabel att stötta sitt barn i den utsträckning det behövs, kan en pedagog gå in och hjälpa barnet att bearbeta sorgen. Men stödet från pedagog till barnet ska alltid ges utifrån ett tydligt samarbete och bekräftande från föräldern (Arlebrink 1999).

Vi för alltid en dialog med föräldrarna när något har hänt. Alla föräldrar gör inte likadant med sina barn /.../ Jag kan säga vad vi på förskolan tycker är viktigt och vad jag tror är rätt. Jag kan komma med olika förslag på hur vi kan göra med barnet, men alla har vi olika uppfattningar och åsikter som måste respekteras (Maria).

Vi får inte ta några större beslut som rör barnet utan att föräldrarna har godkänt det (Eva).

Utifrån våra respondenters uttalanden kan vi dra slutsatsen att det finns många olika sätt att hantera och förmedla ett dödsfall. Alla föräldrar vill inte att informationen ska föras vidare utan vill att det ska stanna hos pedagogerna. Andra föräldrar anser att det är bra om alla berörda på förskolan, barn, föräldrar och personal, har vetskap om vad som har hänt för att lättare kunna mötas exempelvis i kapprummet och slippa obehagliga frågor och blickar.

Vi gick ut och informerade föräldrarna. Rektorn skrev ett brev till varje förälder om vad som hade hänt. De berörda föräldrarna gav sitt medgivande. Varje förälder fick då ta upp med sitt barn eftersom de var så olika mogna och man pratar så olika om det (Lena).

Föräldrarna ville att vi skulle vara öppna till alla i och med att dom visste att hon väntade barn. Helt plötsligt skulle dom se henne utan både mage och bebis /.../ Vi underlättade för mamman genom att berätta för de andra föräldrarna redan i kapprummet samma dag (Sara).

Jonsson och Hagström (1997) menar att människor kan ha skilda sätt att se på döden och sorg. Alla människor bearbetar och samtalar inte om sorgen på samma sätt. Detta kan bero på att föräldrarna har olika bakgrunder och kan komma från olika länder där kanske synen och bearbetningen av död och sorg inte behöver vara densamma som i Sverige.

Vi kan inte ta några beslut utan att ha pratat med föräldrarna för vi vet ju inte hur deras syn på döden ser ut om dom så är svenskar eller invandrare (Eva).

6.7 Slutsatser

Vi anser oss ha fått svar på frågan angående tillgängligheten till krisplaner. Genom vår undersökning kan vi dra slutsatsen att i den kommun där våra respondenter är verksamma inom förskolan finns det en krisplan på varje förskola. Våra respondenter är nöjda med krisplanen som har framställts av kommunen, men har ändå brutit ner denna för att göra punkterna så konkreta som möjligt med tanke på vårt mångkulturella samhälle men även med tanke på praktiska och pedagogiska anledningar. En krislåda ska också finnas på varje förskola som underlag för arbete med barn i sorg. Vi har dragit slutsatsen att pedagogerna i fråga anser att krislådan är tillräcklig som stöd i arbetet och bemötandet av barn i sorg. Materialet i krislådan har varit användbart de gånger det har behövts.

Ingen pedagog som har varit delaktig i vår undersökning undviker att samtala om död och sorg med barngruppen. De anser att ämnet är viktigt och att pedagogernas uppgift är att hjälpa till att sortera i barnens frågor och tankar, vilket de också påpekar att de gör. Pedagogerna berättar att de kan använda sig av litteratur för att besvara barnens frågor. Genom de böcker vi har fått ta del av under våra besök och intervjuer på förskolorna kommer vi fram till att utbudet av både barnböcker och pedagogiska böcker är stort kring ämnet sorg och död. Att utgå från böcker i barns möte med sorg kan leda till lek. Hur pedagogen kan hjälpa och underlätta barns bearbetning av sorg är en av våra frågeställningar. Vi har kommit fram till, via våra respondenters uttalanden och tidigare forskning, att leken är ett sätt för pedagogerna att möta barnen i deras sorg. Vi anser efter vår undersökning att våra respondenter besitter de erfarenheter av och tankar om arbete med barn i sorg. Vi har fått uppfattningen av att de besitter den kompetens och kunskap som krävs för att bemöta och tillsammans med barnet bearbeta sorg. Vi anser detta eftersom vi under våra besök på förskolorna har tagit del av pedagogers uttalande, åsikter och idéer om hur arbetet kring barn i sorg kan se ut. Vi kan se att dessa uttalanden, åsikter och idéer överensstämmer med den tidigare litteratur som vi har tagit del av. Vi kan också se att pedagogerna är positiva till kompetensutveckling inom området. Vi kan se att de är medvetna om vikten av att kunna möta ett barn i sorg. Pedagogerna har olika tillvägagångssätt och material som exempelvis krislådan, böcker, lek, barnens egna tankar och framförallt samarbetet med föräldrarna.

7. Diskussion

Vi kommer i följande stycke att föra en diskussion kring våra resultat och koppla detta till tidigare litteratur som vi har tagit upp ovan i vår teoribakgrund. Vi kommer även att kritiskt granska våra metoder. För att tydliggöra resultatet av vårt empiriska material kommer vi att koppla dessa till våra egna åsikter och tankar kring vår undersökning.

7.1 Diskussion av resultat

Vi har fått ett tydligt och klart svar på en av våra frågeställningar; om pedagogerna på förskolan har tillgång till en krisplan om något barn skulle drabbas av sorg. I vårt resultat framkom det att det finns en kommunövergripande krisplan och att många förskolor dessutom har egna mer detaljerade krisplaner i verksamheten. Samtliga fem respondenter var också alla väl medvetna om vikten av att ha en krisplan och krislåda tillgängliga vid eventuella

krissituationer kring barnen. Enligt Skolverket bör varje förskola ha en krisplan inom verksamheten. Vi är av åsikten att alla förskolor skall ha en krisplan. Vad ska pedagogerna annars finna stöd i för att bearbeta sorgen med barnet? Fahrman (1993) menar att material och samtal är det som bör stå i fokus för att en pedagog tillsammans med barnet på bästa sätt kan hantera sorgen. Våra respondenter och vi håller också med om att material och samtal kompletterar varandra, det är ett bra stöd för både pedagog och barn. Att som pedagog inte ha någon erfarenhet av att arbeta med barn i sorg kan skapa en rädsla. En trygghet för oss, tror vi då, kan vara en slags krisplan eller krislåda att utgå ifrån, för att ha något att arbeta med i mötet med barnet i sorg. Vi tror precis som våra respondenter att alla verksamma pedagoger inom förskolans verksamhet kan känna en trygghet i att krisplaner och krislådor finns. Utifrån de krislådor som vi fick ta del av på de olika förskolorna anser vi att det är bättre ju mer material som finns i lådorna. Våra respondenter talade om att försöka utveckla lådorna så att materialet skulle innehålla ett större sortiment för pedagogen att välja på i arbetet med barn i sorg. Vi tror även att det är en trygghet för pedagogen att läsa från ett papper vad som bör göras för stunden eftersom en chock kan leda till förvirring. En annan trygghet som vi anser är viktig, och som Nieminen Kristoffersson (2002) också anser är väsentlig, är att det finns hjälp för pedagogerna att få, exempelvis hos en psykolog, för att bearbeta egna känslor som kan uppkomma vid arbetet med barnets sorgprocess.

Vi har en förståelse för att man som pedagog inte talar spontant om döden i barngruppen enbart för att beröra ämnet. Dyregrov (1995) menar att vi pedagoger inte får skydda barnen från verkligheten som ibland kan vara hemsk utan pedagogerna måste våga vara öppna och ärliga för barnens frågor och tankar kring döden. Vi tycker att det verkar vara en svår uppgift för pedagogen, att sitta och samtala om ett ämne som man personligen kanske upplever som jobbigt och ett ämne där svaren inte är givna. Vi har via den litteratur som belysts i vår teoribakgrund kommit fram till att det inte finns några givna svar att ge ett frågande barn angående döden. Vi tror precis som våra respondenter att ärlighet räcker längst och att det enklaste är att besvara barnens frågor med våra egna tankar. Dyregrov (1995) menar också att man som pedagog ska vara öppen och ärlig mot barnen. Att vara öppen och ärlig och dela med sig av sina egna tankar och funderingar tror vi är det bästa sättet att möta ett barn i sorg.

Fahrman (1993) har åsikten att litteratur kan vara till stor hjälp för både pedagog och barn, när det gäller att möta sorgen tillsammans. Vi håller med Fahrman men kan samtidigt se att våra respondenter var oeniga angående om böckerna kring döden skulle stå framme i bokhyllan

eller om de endast skulle tas fram av pedagogen vid behov. Vi håller med de respondenter som anser att böckerna bör stå framme till barnens förfogande. Vi pedagoger kan inte alltid veta när ett barn är i behov av att läsa böcker kring döden. Ett barn kanske inte alltid kommer fram till en pedagog och berättar att han eller hon vill läsa just den boken utan endast visar vad det känner genom att hämta boken. Vi håller inte med Ekvik (2005) som tycker att vuxna bör närvara vid läsning av böcker som hanterar jobbiga ämnen som sorg och död. Vi anser att barnen själv kan klara av att titta på bilderna och försöka skapa sig en egen förståelse av bokens innehåll som då inte är präglad av den vuxnes syn på döden. Vi tror att om barnet får tankar kring döden efter att ha tagit del av boken kommer det och frågar den vuxne som då kan hjälpa till att sortera i tankarna.

Vi håller med vår respondent Maria om att leken är oerhört viktig för barnen, att barnen via leken kan få en förståelse för den vuxnes värld och får leka ut sina känslor precis som Winnicott (1995) också menar. Vi tror det är oerhört viktigt att man som pedagog är förberedd på reaktioner som barnet kan uppvisa vid bearbetning av sorg och som våra respondenter och Dyregrov (1995) säger kan visa sig i leken. Därför tror vi att pedagogerna på förskolan inte ska hindra barnen i deras lekar, utan istället ge dem tid att bearbeta sina upplevelser och känslor i leken.

Att pedagoger och föräldrar samarbetar när det gäller en sorgprocess anser vi är viktigt för barnets välmående. Barnet måste kunna finna stöd hos både förälder och pedagog i sin bearbetning av sorgen. Både respondenterna och Arlebrink (1999) menar att pedagogerna bör fylla de luckor som föräldrarna kanske inte är kapabla att göra. Vi håller med men ställer oss ändå frågan hur ska vi kunna besitta denna kompetens när den inte är en del av lärutbildningen? Varför får studenterna inte någon utbildning i hur man som pedagog kan arbeta med barn i sorg? Denna fråga uppkom, eftersom våra respondenter var positiva till att vi studenter skulle göra ett arbete kring ett så känsligt ämne som döden. De menade att detta ämne är oerhört viktigt i dagens samhälle, att vi som pedagoger inte får vara rädda för att tala om döden.

7.2 Kritisk granskning av vår undersökning

Vårt genomförande har gått bra. Vårt metodval kan vi, nu i efterhand, känna gav oss mycket, eftersom det passade bra för vårt ämne. Telefonenkäten var en effektiv metod för oss eftersom

vi snabbt och enkelt kunde finna de respondenter som hade den information som vi sökte. Genom att använda telefonenkäten som första steg fick vi direkt kontakt med de personer som sedan ställde upp för en intervju.

Intervjuerna visade sig gå riktigt bra. Vi var båda noggrant förberedda och hade tagit del av olika forskares tankar angående forskningsetiska aspekter och metoder för hur man på bästa sätt genomför en intervju. En sak som vi i efterhand har reflekterat över är att vi för tidigt under intervjuerna stängt av diktafonen och därför gått miste om den information som våra respondenter framförde efter att diktafonen blivit avstängd. Efter avstängningen av diktafonen talade nämligen en del av våra respondenter vidare kring ämnet. Det hade varit värdefullt att ha med en del av denna information. Det är något som vi kommer att tänka på för framtida användning av diktafon vid intervju.

Vårt empiriska material har varit tillräckligt för att göra en sammanställning av resultatet. Teman uppkom från våra intervjuer och gjorde arbetet med vårt material mycket intressant eftersom vi tydligt kunde se kopplingar mellan våra respondenters uttalanden och den tidigare forskning som vi under detta arbete har lutat oss mot.

Våra frågeställningar besvarades och blev till en viss del reviderade under arbetets gång då riktningen ändrades. Eftersom vi endast intervjuat fem pedagoger kan vi därför inte uttala oss generellt om pedagogers kunskap och erfarenhet av barn i sorg.

Vi anser att detta arbete kan vara betydelsefullt för pedagoger i allmänhet eftersom det kan få dem att reflektera över vikten av krisplaner och kunskap inom arbetet med barn i sorg.

8 Referenslista

Andersson, Elisabet, *Kristeam kan göra mer skada än nytta*. Svenska Dagbladet 2000-03-30.

Andersson, Marianne & Ingemarsson, Kristina (1994). *Kris och katastrof: en handbok för skolan*. Stockholm; Liberutbildning.

Arlebrink, Jan (1999). *Döden och döendet. Etiska, existentiella och psykologiska aspekter*. Studentlitteratur: Lund.

Cullberg, Johan (1992). *Kris och utveckling*. Stockholm: Bonniers Fotosätteri.

Doverborg, Elisabet & Pramling Samuelsson, Ingrid (2001). *Att förstå barns tankar. Metodik för barnintervjuer*. Stockholm: Liber AB.

Dyregrov, Atle (1990). *Barn i sorg*. Lund: Studentlitteratur.

Dyregrov, Atle (1995). *Att ta avsked. Ritualer som hjälper barnet genom sorgen*. Växjö: Rädda barnen.

Dyregrov, Atle & Raundalen, Magne (1995). *Sorg och omsorg*. Lund: Studentlitteratur.

Dyregrov, Atle (1997). *Barn och trauma*. Lund: Studentlitteratur.

Ekvik, Steinar (2005). *Tysta tårar. När barn sörjer*. Oslo: NordBook As

Fahrman, Monica (1993). *Barn i kris*. Lund: Studentlitteratur.

Foster, Sis (1990). *Barn, död och sorg. Om barn i sörjande familjer*. Södertälje: Fingraf AB.

Gyllenswärd, Göran (1999). *Sorg finns*. Växjö: Rädda barnen förlag.

Hwang, Philip & Nilsson, Björn (1998). *Utvecklingspsykologi. Från foster till vuxen*. Centraltryckeriet: Borås.

Jerlang, Espen, (2003). *Jean Piagets teori om intelligensen*. Sid. 231-275. Red. Jerlang, Espen. *Utvecklingspsykologiska teorier*. Stockholm: Liber AB.

Johansson, Bo & Svedner, Per Olov (2001). *Examensarbetet i lärarutbildningen*.

Undersökningsmetoder och språklig utformning. X-O Graf Tryckeri AB: Uppsala.

Jonsson, Stig & Hagström, Annika (1997). *En bro över mörka vatten*. Falun: AiT Scandbook.

Knutsdotter Olofsson, Birgitta (1990). *Lek och verklighet. Ett möte med Donald W Winnicott.*

Psykologtidningen, nummer 18.

Knutsdotter, Olofsson, Birgitta (1992). *I lekens värld.* Stockholm: Liber AB.

Nieminen Kristoffersson, Tuija (2002). *Krisgrupper och spontant stöd – om insatser efter branden i Göteborg 1998.* Lund: Kfs AB.

Patel, Runa & Davidson, Bo (2003). *Forskningsmetodikens grunder. Att planera, genomföra och rapportera en undersökning.* Studentlitteratur: Lund.

Repstad, Pål (1993) *Närhet och distans, kvalitativa metoder i samhällsvetenskap.* Lund; Studentlitteratur

Rienecker, Lotte (2003). *Problemformulering.* Stockholm: Liber.

Stening, Lii (1999). *Det brinner i mina ögon, samtal och tankar kring barns sorg och saknad.* Värnamo: Fälth & Hässler.

Utbildningsdepartementet (1998). *Läroplan för förskolan, Lpfö 98.* Stockholm: CE Fritzes AB.

Weinehall, Katarina (1997). *Att växa upp i våldets närhet – Ungdomars berättelser om våld i hemmet.* Umeå: Umeå universitets tryckeri.

Widerberg, Karin (2002). *Kvalitativ forskning i praktiken.* Lund: Studentlitteratur.

Winnicott, Donald W (1995). *Lek och verklighet.* Borås: Central tryckeriet.

8.1 Internetreferens

Skolverket: <http://www.skolverket.se/content/1/c4/24/74/Asienkatastrofen-rev050211.pdf>

Hämtat 06-11-28 kl. 13.44

8.2 Barnlitteratur

Lindgren, Astrid (2004). *Bröderna Lejonhjärta.* Falun: Raben & Sjögren.

Nilsson, Ulf (2002), *Adjö herr Muffin*. Stockholm: Bonnier Carlsen.

Stalfelt, Pernilla (1999). *Dödenboken* Stockholm: Eriksson & Lindgren bokförlag AB.

Intervjufrågor

1. Hur fick du information om krisplanerna?
2. Har du någon gång läst igenom en krisplan?
3. Har ni utformat en egen krisplan som gäller i er verksamhet?
4. Anser du att verksamhetens krisplan är tillräcklig?
5. Vad använde du för tillvägagångssätt när du mötte och arbetade med barnet i sorg?
6. Vad utgick du ifrån, krisplan, krislåda, egna erfarenheter?
7. Har ni en krislåda, eller annat material att ta hjälp av i arbetet med barn i sorg?
8. Vad innehåller er krislåda?
9. Finns det något som du skulle vilja lägga till i er krislåda?
10. Vem bestämmer vad en krislåda ska innehålla?
11. Hur fick du information om krislådan?
12. Hur lång tid tog det för barnet att bearbeta sin sorg?
13. Hur berördes de andra barnen av det som hänt barnet i sorg?
14. Hur påverkas barnets lekar? Fanns det teman i leken som anknöt till sorgen och döden?
15. Bearbetar barnen sin sorg genom lek?
16. Har du något förslag på en barnbok som kan hjälpa bearbetningsprocessen för barnet?
17. Har ni på förskolan möjlighet att koppla in exempelvis en psykolog eller annan professionell hjälp?
18. Väljer ni att involvera föräldrarna till barnet som drabbats av sorg i ert pedagogiska arbete?
19. Informerar ni de andra barnens föräldrar om vad som hänt?
20. Upplever du att du som pedagog fick vara ett stöd för föräldrarna i sorg och inte bara för barnet?
21. Händer det att ni pratar med barnen om sorg även om inget har hänt? (om svaret blir ja, hur?)
22. Bearbetas sorgen endast med de berörda barnen eller i hela barngruppen? (om svaret blir ja, hur?)

23. Kan ni pedagoger söka stöd någonstans för egen bearbetning eller handledning? (om svaret blir ja, var eller hos vem?)
24. Har du något förslag på litteratur till pedagoger som arbetar med barn i sorg?

HANDLINGSPLAN VID DÖDSFALL, SVÅR SJUKDOM, STÖRRE OLYCKA, ELLER ANNAN KRIS.

Följande är de första åtgärderna och gäller alltid och omedelbart (tel nr se sidan 2):

- Den som först får informationen kontaktar rektor. Om det inte går att nå rektor, ring direkt till barn- och ungdomschefen (BUC).
- Rektor informerar barn- och ungdomschefen. De båda enas om ansvarsfördelningen dem emellan.
- Rektor (ev BUC) informerar berörd psykolog som därefter informerar berörd del av SoK. Rektor och psykolog beslutar vem/vilka som omedelbart skall bege sig till den aktuella förskolan/skolan. Kan ofta handla om flera enheter.
- Rektorn med stöd av person/personer ur SoK (+ ev BUC) informerar berörd personal, samt svarar på frågor och gör en planering för det kommande arbetet under dagen. (Om möjligt sker allt i dialog med berörd familj)
- **Långsiktigt** SoK tillsammans med rektor (+ ev BUC) och personalrepresentanter träffas och gör upp en långsiktig planering. (Om möjligt sker allt i dialog med berörd familj)

Till råd och stöd för det konkreta handlandet används alltid Rädda Barnens skrift ”Beredskapsplan för skolan – BARN I KRIS” av Atle Dyregrov. Boken skall finnas på varje förskola och skola och går att beställa via Rädda Barnen, tel. 08-6989000. (Isbn 0284-0561).

VAD BÖR FINNAS I KRISLÅDAN? "FÖRSKOLAN"

Ljus

Värmeljus + hållare till dem

Andra ljus + ljusstakar

Fotoram

Vas

Duk

Psalmbok

Adresslista med telefonnummer till krisgruppen

Körschema för krisgruppen

Kondoleansbok – en bok med tomma blad som barnen kan rita och skriva i och sedan överlämna till de anhöriga som mist någon

Litteratur

Litet häfte om hur en begravning går till

Ett gosdjur som bara används när någon är ledsen

KOM IHÅG!

112

chefen

anhöriga

övriga